

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Федіна Олена Володимирівна

УДК 811.161.1 '373.611

**ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ ЛЮДИНА
В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ: ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність: 10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпро – 2020

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Шепель Юрій Олександрович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
професор кафедри перекладу
та лінгвістичної підготовки іноземців.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Габідулліна Алла Рашатівна,
Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний університет»,
професор кафедри мовознавства та російської мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Педченко Людмила Вадимівна,
Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри російської мови
філологічного факультету.

Захист відбудеться «30» червня 2020 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08. 051. 05 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72, ауд. 1107.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (49107, м. Дніпро, вул. Казакова, 8) та на офіційному сайті установи (<http://www.dnu.dp.ua/dissertations/K08.051.05>).

Автореферат розіслано «29» травня 2020 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

Т. В. Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Однією з основних тенденцій розвитку лінгвістики XXI ст. є теоретичне осмислення мови як антропоцентричного феномену, що відображає всі аспекти соціально-культурного, духовного та морального життя особистості й суспільства. Це питання з кінця XX ст. досліджують у теорії мови, прагматиці, семіотиці, лінгвокультурології, лінгвоконцептології і актуалізують на рівні інтерпретації та реконструкції національних образів, картини світу й людини за даними мови (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Д. С. Лихачов, Р. І. Павільоніс, З. Д. Попова, Ю. С. Степанов, Ч. Філлмор та ін.). Провідна роль у досліджуванні феномену людини за мовними чинниками належить фразеології та лінгвокультурології, які вивчають взаємозв'язок і взаємодію культури й мови за допомогою системних методів і зорієнтовані на сучасні пріоритети й культурні настанови. Важливого значення надають опрацюванню природи концепту, який також розглядають як явище культури й мови (Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Д. С. Лихачов, Р. І. Павільоніс, З. Д. Попова, О. О. Потєбня, Ю. С. Степанов, Ч. Філлмор та ін.). Об'єктивна реальність і, зокрема культура, знаходять відображення в мові, яка впливає на формування когнітивних і культурних концептів. Концепт *людина* як один з базових смислів людського буття можна зарахувати до універсальних, що посідають важливе місце в мовній картині світу. У русистичі та теорії мови на початку XXI ст. активізувалися комплексні дослідження, присвячені проблемі мовної концептуалізації людини та того чи того фрагменту світу (Л. Ю. Буянова, О. М. Буянова, А. Р. Єрошенко, Є. Г. Коваленко, А. В. Крюков, І. В. Рус-Брюшиніна, А. Ш. Трахова, Е. Р. Хутова та ін.).

У сучасних дослідженнях йдеться про здатність мови акумулювати й відображати на рівні фразеологічних одиниць (далі – ФО) концепт *людина*, наділяти його статусом феномену, тому що саме в мові відбувається об'єктивізація його концептуальної сутності. Під час найменування явищ дійсності ФО, які відображають людину, її оцінку та емоційне ставлення носія мови, фіксують найбільше національно-культурної інформації: менталітет народу, спосіб його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи та еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події та все те, що є предметом національної культури й бере участь у формуванні концептуальної картини світу, яка, матеріалізуючись у мові, відображає мовну картину світу. Аналіз наукових розвідок з аксіологічної лінгвістики задокументував, що антропоцентричні фразеологізми в аксіологічному аспекті перебували в центрі уваги вчених спорадично (О. В. Кунін, А. М. Мелерович, А. М. Мокієнко, В. І. Молотков, Н. Ф. Алефіренко та ін.). Утім, поза увагою залишаються фразеологізми, функційні особливості яких вивчають на матеріалі як однієї мови, так і різноструктурних мов. Тож на часі є визначення

лінгвокультурологічного підґрунтя фразеологічних утворень на великому за обсягом емпіричному матеріалі російської мови.

Актуальність дослідження зумовлена такими чинниками: 1) потребою вивчення та опису концепту *людина* у фразеології з позиції антропологічної парадигми лінгвістики; 2) значущістю питань, пов'язаних з вивченням концепту *людина* загалом; 3) важливістю узагальнення й теоретичного осмислення великого й досить розрізненого лінгвістичного матеріалу для того, щоб у подальшому посісти певне місце в системі порівняльної фразеології та в недостатньо вивченій галузі порівняльної лінгвістики. Концепт *людина* розглядаємо як феномен національної культури, який належить до її ядра, до системи її цінностей. Наявність великої кількості номінацій дослідженого концепту свідчить про його номінативну цільність, яку можна розглядати в системі культурно-ціннісних координат: багатостороннє позначення в мові мають ті предмети, процеси та явища позамовної діяльності, які є для тієї чи тієї культури найціннішими.

З огляду на це обґрунтованим видається комплексний підхід до опису таких фразеологічних одиниць з позиції лінгвістичного та екстралінгвістичного аналізу, оскільки досліджувані номінативні антропоцентричні фразеологізми містять інформацію з додатковими асоціативно-емоційними конотаціями.

Це, своєю чергою, зумовлює потребу вирішення питань, що стосуються співвідношення мови, мислення, пізнання й культури, вивчення яких ґрунтується на методах когнітивного й лінгвокультурологічного аналізу. Дослідження гармоніює з тими важливими на сьогодні завданнями, які передбачають виявлення й описання основних лінгвоконцептуальних характеристик фразем. Вітчизняні та зарубіжні лінгвісти здебільшого переймаються дослідженням та аналізом конкретного виду ідентичності, особливостей та чинників, що впливають на її формування. Однак роль мови у формуванні того чи того виду ідентичності залишається об'єктом дискусій.

Сучасне дослідження концептів, пов'язаних з темою дисертаційної роботи, представлено науковими розвідками О. А. Антоноука про концепт *чоловік*; А. І. Артюхова про концепт *призначення людини* в соціокодах культури; А. М. Архангельської про концепт *чоловік* у слов'янських мовах; Н. В. Бондар про ментальні атрибути концепту *жінка*; М. В. Володарської про концепт *дитина*; О. В. Волобуєва про концепт *людина* в антропології ісламу; В. А. Маслової про експериментальне вивчення національно-культурної специфіки зовнішніх та внутрішніх якостей людини; Л. Б. Нікітіної про образ-концепт *homo sapiens*; А. В. Пашиної про концепт *людина* в казках І. М. Єрмакова; С. Є. Халітової про трансформацію художнього концепту в культурний концепт на прикладі трансформації концепту «*маленька*» *людина* в російській лінгвокультурі; А. В. Чернової про концепти *батько* / *мати*; та ін. У контексті концептуального аналізу фразеологічних одиниць можна стверджувати про розбіжності в системі усталених цінностей лінгвоспільноти, які визначені поняттєвим навантаженням того чи того символу. Особливим

уважаємо місце знака в системі засобів вираження дійсності фразеологією. Студіювання фразеологічних одиниць у когнітивному й лінгвокультурологічному аспектах уможливило їх поглиблений аналіз та розкриття сутності їхніх асоціативних, етнолінгвістичних та культурних засад.

Особистий внесок здобувача. Дисертація містить результати власних наукових пошуків, одержаних самостійно. У публікації, надрукованій у співавторстві з науковим керівником, авторці належить систематизація матеріалу, а також його семантико-когнітивний та лінгвокультурологічний аналіз (Федіна О. В. – 90%, Шепель Ю. О. – 10%).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація зорієнтована на вивчення комунікативно значущих лінгвальних одиниць, які активно досліджують викладачі кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара в межах наукової теми «Іншомовний дискурс: складові частини, проблеми вивчення і викладання» (номер державної реєстрації 0113U003159). Тему дисертації затверджено (протокол № 9 від 05.03.2015 р.) й уточнено (протокол № 12 від 30 травня 2017 р.) на засіданні вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та узгоджено в Науковій координаційній раді Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (протокол № 4 від 12.12.2017 р.).

Мета дослідження – виявити характерологічні ознаки досліджуваного концепту, зразків їхньої маніфестації як засобів віддзеркалення образу людини.

Представлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- обґрунтувати специфіку антропоцентричного принципу сучасних досліджень у галузі фразеології;
- визначити структуру фразеологічного значення та роль кожного з його компонентів під час формування й функціонування фразеологічних одиниць;
- розглянути поняття *людина* як компонент лінгвістичної картини світу з урахуванням особливостей відображення «людського» коду в російській мові;
- описати семантичні особливості фразеологізмів на позначення людини в російській мові з урахуванням впливу культурно-історичних чинників;
- проаналізувати структуру та семантику фразеосемантичного макрополя (далі – ФСМП) *людина* у складі російської фразеології.

Об'єктом дослідження в дисертації є ФО російської мови, які називають людину. Відбір фразеологічних одиниць здійснено відповідно до широкого тлумачення обсягу фразеології, тобто під фразеологічними одиницями розуміємо не лише ідіоматику – центр фразеології, а й інші (периферійні) типи фразеологічних одиниць, зокрема ті, що мають структуру речення, – прислів'я, приказки, афоризми, парні словосполучення, крилаті вирази, оскільки основним завданням вважаємо аналіз ФО, що входять до фразеосемантичного поля (ФСП) *людина*.

Предметом наукового аналізу постає концепт *людина*, вербалізований у фразеології російської мови. Лінгвокультурологічний підхід до розуміння концепту в дисертації полягає в тому, що він є базовою одиницею культури, ментальним утворенням, маркованим етносемантичною специфікою, яка постає закономірним кроком у становленні антропоцентричної парадигми гуманітарного, зокрема лінгвістичного знання. Концепт *людина* розглянуто в межах проблеми «мова – свідомість – культура», з погляду на його місце в системі цінностей життя людини та асоціацій, які він викликає. Услід за Ю. С. Степановим, вважаємо, що концепт – це «сгусток культури в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. Концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее. <...> Концепты не только мыслятся, они переживаются. Они – предмет эмоций – симпатий и антипатий, а иногда и столкновений».

В основу роботи покладено таку *гіпотезу*: концепт *людина* є концептом з безліччю ознак, має досить чітке ядро й розгалужену периферію. Людину в мовній свідомості сприймають неоднозначно через те, що мова моделює картину світу від імені суб'єкта-чоловіка, тобто через те, що мова андроцентрична. Основні характеристики концепту *людина* відображають наявні моделі гендерної взаємодії.

Методи дослідження. Дослідження мовного матеріалу проведене з використанням як загальнонаукових, так і власне лінгвістичних методів.

Загальні методи: під час вивчення наявних лінгвістичних праць, релевантних для цього дослідження, послуговувалися загальнонауковими методами аналізу й синтезу, що дало змогу сформулювати поняттєво-термінологічну базу роботи. Аналіз і синтез зумовлюють використання методу класифікації, який застосовано в роботі для систематизації досліджуваних одиниць за різними ознаками на основі результатів, отриманих за допомогою прийому кількісних підрахунків. Елементи методу статистичного аналізу використано для вирішення проблеми репрезентативності обраного матеріалу.

Власне лінгвістичні методи: за допомогою компонентного аналізу визначено відношення, що зумовлюють текстові смисли з опертям на словникові значення. Контекстуальний аналіз допоміг точніше визначити значення, яких набуває концепт у структурі ФО в тексті (мовленні). Під час аналізу змістових особливостей уживання ФО в тексті / мовленні послуговувалися інтерпретаційним методом. Результати аналізу представлено за допомогою описового методу з використанням прийомів класифікації та систематизації.

Методологічною базою дослідження стали ідеї, розроблені в працях науковців у галузі теорії та філософії мови (Ш. Баллі, В. фон Гумбольдт, О. О. Потєбня та ін.), теорії фразеології, фразеологічної семантики (Н. М. Амосова, В. Л. Архангельський, О. М. Бабкін, А. М. Баранов, В. П. Жуков, О. В. Кунін, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков,

В. М. Савицький, Ю. П. Солодуб, В. М. Телія, Н. Л. Шадрін, М. М. Шанський та ін.), теорії поля (Л. М. Васильєв, Ю. М. Караулов, Г. А. Уфимцева та ін.), когнітивної лінгвістики (Н. Ф. Алефіренко, Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. Вежицька, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Д. С. Лихачов, З. Д. Попова, І. А. Стернін і ін.), лінгвокультурології (С. Г. Воркачев, В. І. Карасик, В. А. Маслова, О. О. Селіванова, Ю. С. Степанов та ін.), теорії метафори (В. Г. Гак, Дж. Лакофф, С. М. Мезенін, В. П. Москвін, А. П. Чудінов та ін.), лінгвокультурології (Н. Ф. Алефіренко, Л. Ю. Буянова, С. Г. Воркачев, В. І. Карасик, В. А. Маслова, С. В. Серебрякова, Ю. С. Степанов, В. М. Телія, С. Г. Тер-Мінасова та ін.)

Матеріал дослідження. Достовірність отриманих даних та обґрунтованість висновків забезпечено необхідним обсягом емпіричного матеріалу. Оригінальна картотека нараховує понад 1200 антропоцентричних фразеологічних контекстів російської мови. Добір ФО визначено їхньою семантикою. Основною умовою визначення одиниць ФСП *людина* є наявність у семантиці фразеологізмів загальної ідентифікувальної семи, що характеризує людину, представленої так чи інакше в кожній з одиниць поля. Джерелом для укладання картотеки є тлумачні та фразеологічні словники: В. І. Даль «Толковый словарь живого великорусского языка» (1880–1882 рр.); Т. Ф. Єфремова «Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный» (2000 р.); А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, К. Л. Кисельова «Мир энциклопедий» (2007 р.); С. І. Ожегов, Н. Ю. Шведова «Толковый словарь русского языка» (1992 р.); «Карманный фразеологический словарь русского языка» за ред. Л. Ю. Субботіної (2015 р.); «Большой фразеологический словарь русского языка» за ред. В. М. Телія (2006 р.); «Фразеологический словарь русского литературного языка» за ред. А. І. Федорова (1997 р.); «Словарь-тезаурус современной русской идиоматики: около 8000 идиом современного русского языка» за ред. А. М. Баранова, Д. О. Добровольського (2007 р.); «Ассоциативный фразеологический словарь русского языка» за ред. Д. О. Добровольського та Ю. М. Караулова (1994 р.); «Русские фразеологизмы: Лингво-страноведческий словарь» за ред. В. П. Феліцина, В. М. Мокієнка (1990 р.); «Национальный корпус русского языка» (режим доступу: www.ruscorpora.ru) (далі – *НКРМ*); матеріали, які розміщені на сайтах сучасних періодичних видань: «Крупнейший сборник онлайн-словарей» (режим доступу: www.onlinedics.ru); «Фразеологический словарь онлайн» (режим доступу: www.otrezal.ru); «Словари и энциклопедии на Академике» (режим доступу: dic.academic.ru). Базовим засобом процесу мовної концептуалізації людини стали також художні тексти. Це зумовлено тим, що будь-які зміни соціального життя суспільства одночасно знаходять своє відображення в мові та по-своєму інтерпретовані в художній літературі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше з погляду лінгвокультурології з'ясовано екстралінгвістичні чинники, які впливають на

динаміку концепту *людина*; визначено специфіку мовної концептуалізації недостатньо вивченого в теорії мови лінгвокультурного феномену людини як особистості, по-перше, засобами фразеологічних одиниць російської мови, по-друге, у творах художньої літератури. Новими є аналіз й опис лексикографічної презентації елементів ФСП *людина* в російській мові; встановлені лінгвопрагматичні особливості концептуалізації поняття *людина* в російській мові; розглянуто концепт *людина* як фрагмент особливої – фразеологічної і лінгвоаксіологічної – картини світу.

Теоретичну значущість роботи визначає подальше розроблення питання специфіки механізмів, способів і засобів мовної концептуалізації світу через опис теоретичного конструкту – концепту *людина* – з урахуванням лінгвокультурологічних чинників; встановлення його лексико-семантичних і стилістичних параметрів, концептуальної та аксіологічної ємності, що може бути застосовано як зразок (модель) під час виявлення й опису інших концептів російської та будь-яких мов. Теоретично значущим для лінгвістики є дослідження проблеми мовної особистості, її духовної сфери, системи духовних цінностей народу й відображення цих феноменів у її мові та культурі.

Практичне застосування результатів полягає в подальшому використанні результатів дослідження в лексикографічній практиці під час лексикографічних описів та укладання фразеологічних, загальномовних, етимологічних, етнолінгвістичних, етнографічних словників. Теоретичні положення стануть у пригоді в навчальних студіях не лише філологічного спрямування, а й етнопсихологічного, фольклорного, педагогічного тощо, для викладання курсів із фразеології, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики. Фактичний матеріал розширює семантичну базу фразем російської мови, а також може бути використаний у підготовці навчальних посібників для студентів філологічних факультетів, для підготовки лекцій з курсів «Теорія мови», «Лінгвокультурологія», «Лінгвоконцептологія», «Російська фразеологія», «Міжкультурна комунікація», а також із країнознавства, лексикології, а також на заняттях з російської мови як іноземної, для реалізації курсових та магістерських дипломних проєктів.

Апробація роботи та її результатів. Матеріали дисертації апробовані як доповіді та тези на 5 конференціях, а саме: VII Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 2013 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Лінгвістичні та лінгвокультурологічні аспекти навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України» (Дніпро, 2016 р.); періодичній науково-практичній інтернет-конференції з питань актуальних проблем методології та історії мовознавства (Слов'янськ, 2016 р.); підсумковій науковій конференції студентів та викладачів факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, 2015 р.); науковій конференції кафедри лінгвістичної

підготовки іноземців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, 2017 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 11 статтях, зокрема: у державних фахових виданнях України – 6 (Кропивницький, Одеса, Дніпро); в іноземних періодичних виданнях – 1 (Польща), в інших виданнях – 4 (Дніпро, Словенія).

Структуру роботи визначає поставлена мета та завдання. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел. Загальний обсяг праці становить 235 сторінок. Кількість сторінок основного тексту – 163. Список використаної літератури налічує 348 позицій, наукових праць – 60, лексикографічних джерел – 42, словників – 17, інтернет-ресурсів – 7.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обгрунтовано вибір теми, розкрито актуальність і наукову новизну дослідження, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт та предмет, методологічні засади та методи дослідження, подано відомості про апробацію, а також зазначено кількість публікацій з теми дисертації.

У **першому розділі «Теоретичні та методологічні засади дослідження концепту людина»** узагальнено теоретичні основи дослідження: розглянуто поняття концепту в мовній картині світу; вивчено компонентні структури фразеологічних одиниць, досліджено фразеологічну експлікацію концепту *людина* та вплив гендерного чинника на нього, визначено базові методологічні принципи дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Концепт як основна одиниця мовної картини світу. Поняття мовної картини світу в лінгвістичній літературі»** розглянуто основні теорії та положення про мовну картину світу й поняття концепту.

Картину світу вважають антропоморфною через сприйняття її людиною, усвідомлення місця людини в ній. Звідси виокремлюють чуттєво-просторову, духовно-культурну, метафізичну, фізичну, біологічну й філософську картини світу.

Мовна картина світу (далі – МКС) – основа світобачення людини. Вона відображає мовленнєво-мисленнєву діяльність, яка властива тій чи тій епосі з її цінностями. МКС є культурним надбанням нації, вона має кілька рівнів і визначає розуміння зовнішнього та внутрішнього світу людини. МКС ґрунтується на повсякденних уявленнях членів соціуму про той чи той об'єкт, що є результатом досвіду людей (у наївній картині світу). Концепт є тут актуальною інтерпретацією поняття в народній свідомості: до нього входить лише та частина поняття про предмет, яку вважають визначальною для людського досвіду.

Підрозділ 1.2 «Поняття концепту в лінгвістичних дослідженнях: його зміст і роль» присвячений описові / аналізу наукових розвідок. Визначено, що фразеологічна одиниця належить не до рівня мовної техніки, а до рівня

мислення та діяльності. Людський досвід є підґрунтям для утворення фразеологічних концептів. Саме в мові постає переконлива картина фразеологічної систематики, яка розкриває людський спосіб мислення та поведінки в неоднозначній ситуації, що переважно реалізована в життєвому дискурсі. Концептуальна система мови містить універсальний і національний компоненти.

Концепт визнаємо ментальною сутністю, ідеальним об'єктом, який існує в психіці людини та є категорією свідомості, яка зберігає інформацію про той чи той фрагмент дійсності. Це ключове слово духовної культури, базова точка менталітету. Визнання культурної специфіки мовної картини світу зумовлює акцентування в окремому концепті його етнічного маркування (А. Вежицька, І. О. Голубовська, Д. О. Добровольський, В. В. Жайворонок, В. А. Маслова, В. М. Русанівський, О. О. Селіванова, Ю. С. Степанов та ін.).

Культурний концепт розглядаємо як основне поняття метамови лінгвокультурології, що слугує для позначення складового елементу картини світу й спрямований на дослідження мови, свідомості та культури.

Фразеологія є засобом отримання нового знання через утворення асоціативних полів за допомогою обмеженого діапазону засобів виразності, а також образів, символів. Виходимо із припущення про те, що мовна картина світу – це невід'ємний для розумово-мовленнєвої діяльності продукт свідомості, який виникає як наслідок взаємодії мислення, дійсності та мови.

У *підрозділі 1.3* «Національно-культурний компонент у фразеології як мовна універсалия» з'ясовано, що природна мова є одним з найпродуктивніших засобів означування концептуального змісту настанов будь-якої культури. Культурні універсалиї розглянуто як загальні для всіх культур елементи (наявність мови, виготовлення знярядь праці, міфи, танці тощо), які розуміють як важливі для культури та традиції фрагменти дійсності, представлені в тексті. У роботі визначено, що широке різноманіття концептів у плані вираження є наслідком аксіологічного маркування культурного концепту.

Розкриття й опис національно-культурної специфіки фразеологізмів межує з питаннями сприйняття людською свідомістю світу та способів його пізнання, відображених у мові, що лінгвокогнітивний концепт – це рух від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний концепт – рух від культури до індивідуальної свідомості. Погляд на світ здійснюють через знаки культури, її стереотипи, символи усталених ідеалів: значення мовного знаку співвіднесене з культурно-національною системою світобачення, яка втілена в знаках культури.

У *підрозділі 1.4* «Компонентна структура як ознака фразеологічної одиниці» описано особливості структурної типології фразеологізмів, завдяки чому висновковуємо: беззаперечним є те, що генетично однозначні компоненти можуть виконувати роль семантично опорних і граматично стрижневих компонентів фразеологізмів. Фразеологізми російської мови – це не лише одиниці вторинної номінації та засіб спілкування й впливу на слухача, але

й переважно зразок образної, емоційно-експресивної характеристики особистості, емотивної оцінки його моральних якостей, засіб пізнання, мовної концептуалізації та відображення національного характеру й менталітету народу, системи його духовно-моральних цінностей.

У підрозділі 1.5 «Фразеологічна експлікація концепту *людина*» описано особливості мікроструктури фразеологізму. Експлікація концепту тісно пов'язана із планом змісту фразеологізму. Образ, сформований фразеологізмом, є варіантом образного складника концепту. Фразеологізми, концептуальний компонент яких співвіднесений з тією самою концептуальною структурою, дотичний до різних схожих варіантів всередині цього концепту. Внутрішня форма фразеологізму є концептуальним варіантом і співвіднесена з різними семантичними диференціаціями. Зокрема, вираз «*девочка-зажигалка*» актуалізує таку рису характеру, як веселість, гучність, непосидючість, наприклад: «*Моя девочка-зажигалка хайпит на максималках. Моя маленькая бунтарка в рваных джинсах и новой майке*» (з пісні російського виконавця ТіОпе «*Девочка-зажигалка*»); «*реветь белугой*» – стан людини: ридати, голосно і нестримно плакати; «*задеть за живое*» – глибоке хвилювання: змусити когось переживати, зачіпати самолюбство тощо.

У підрозділі 1.6 «Вплив гендерного феномену на концепт *людина*» розглянуто досвід науковців, які досліджували гендерні явища та стереотипи, простежено гендерну проблематику в межах специфіки описуваних ФО.

Гендерні ознаки – це продукт соціуму й культури. Вони є основою для психічного та соціального становлення кожної особистості. Гендерні стереотипи розуміємо як певні стереотипи в масовій свідомості людей, які, власне, визначають соціальні норми. Гендер виступає як чинник, який зумовлює поляризацію культурних, психологічних і соціальних явищ у свідомості та в мові. Сукупність гендерно маркованих концептів утворює гендерну концептосферу, де наявні субмікроконцепти *чоловік* та *жінка* як складники концепту *людина*. Зазначені мікроконцепти можна розкрити глибше, якщо долучити до аналізу гендерні ролі: *мати, дружина, батько, син* тощо. «Чоловічий» і «жіночий» світи у культурі одночасно протиставлені та зумовлюють один одного. Опозицію чоловічого та жіночого спостерігаємо через наявну дихотомію якостей. Лінгвокогнітивний і лінгвокультурологічний підходи не суперечать один одному: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіду є виходом на концептосферу соціуму, тобто на культуру, а концепт є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіду. Ці підходи різняться своїми векторами щодо особистості. Хоч у теорії мови в останні роки посилюється інтерес до різних проблем мовної концептуалізації дійсності, специфіка концептуалізації сфери життєвості людини як особистості залишається предметом спеціального лінгвістичного дослідження, зважаючи на безумовну цінність і значущість людини, її національного менталітету в сприйнятті світу та її місця в ньому.

У другому розділі «Принципи семантичного аналізу фразеосемантичного поля концепту людина» надано загальну характеристику семантичного поля *людина*, досліджено семантичне виокремлення та визначення основних властивостей слова-концепту *людина*, відстежено ієрархічну організацію та проаналізовано структурно-семантичні особливості фразеосемантичного макрополя *людина*.

У підрозділі 2.1 «Критерії відбору та принципи класифікації досліджуваного тезаурусу» опрацьовано принципові засади концепту *людина* у фразеології, а саме:

- асоціювання з лексикографічною практикою;
- вивчення лакун у структурних фразеологічних моделях;
- структурування отриманих відомостей та їх презентація як відповідних моделей.

З'ясовано, що в межах когнітивної парадигми семантику фразеологічних одиниць описано як співвіднесення мовного знака не безпосередньо зі світом, а через концепт. Концепт і фразеологічне значення є відображенням дійсності (об'єктивної і суб'єктивної). Обидва явища – значення і концепт – когнітивної природи, обидва є результатом відображення та пізнання дійсності через свідомість людини.

У підрозділі 2.2 «Фразеологія як репрезентація етнокультурної пам'яті народу» відображено фразеологічну картину світу (далі – ФКС) як вербалізованого результату процесу мислення, пов'язаного з категоризацією та фразеологічною концептуалізацією дійсності, з фіксацією та поданням в образній формі побуту, традицій, звичаїв і ментальності народу.

ФКС – це унікальний семіотико-ментальний конструкт мовного віддзеркалення життя народу, його національного духу, етнічної самосвідомості, які представлені й акумульовані в семантиці фразем, паремій та інших стійких виразів. У процесі фразеологічної концептуалізації російської дійсності експлікується феномен вторинної антропологізації мови, пов'язаний із впливом різних картин світу людини – наївно-побутової, філософської, архетипної, релігійної, міфологічної, художньо-поетичної, наукової, психологічної, конфесійної, етноконфесійної та ін.

Підрозділ 2.3 «Загальна характеристика семантичного поля *людина*» присвячений опрацюванню польових досліджень фразеологічних одиниць, описові концепту та фразеоконцепту під кутом прототипної семантики.

Мовна картина російського світу містить різні фрагменти мовних полів, найважливішим з яких для репрезентації його специфіки визнаємо фразеологічне (фразеосемантичне) поле (ФСП).

З одного боку, ФСП належить до універсальних у системі будь-якої мови, а його члени активно вилетіли до процесу ідіоматизації, а з іншого – склад, семантика (а також концептуально-прагматичний складник) членів ФСП багато в чому визначені екстралінгвістичними чинниками, зокрема, культурно-історичними особливостями життя російського етносу.

Аспекти структурно-семантичного моделювання фразеології сфери *людина* пов'язані з виокремленням чотирьох структурно-семантичних моделей: «Людина + оцінно-кваліфікаційна ознака», «Оцінно-кваліфікаційна ознака», «Процесуально-оцінна ознака», «Категорійно-оцінна ознака», які змодельовані з урахуванням безпосередньо складників компонентів фразеологічного значення.

У підрозділі 2.4 «Семантична параметризація слова-концепту *людина*» проаналізовано фразеологічні одиниці, які утворюють семантичне поле *людина*, представлено ФО, що об'єктивують концепт *людина*. Доведено, що ключовим фразеоконцептом російської фразеологічної картини світу й російської лінгвокультури загалом виступає концепт *людина*, в якому відображені найважливіші уявлення російського народу про людину як члена соціуму, в оцінному ключі представлені лінгвістичні характеристики всіх іпостасей буття людини, починаючи від зовнішнього вигляду до специфіки поведінки в певних ситуаціях.

З урахуванням зіставлення варіантів дефініцій сформовано таку парадигму значень, яку покладено у визначення центру, ядра і периферії поля:

– першочергово вирізняється інваріантне значення «*жива істота, яка здатна мислити і говорити, створювати і користуватися знаряддями праці*»;

– у другому випадку в іменнику *человек* уже визначений рід (чоловічий), тобто в цьому разі *человеком* може бути лише чоловік, а не жінка;

– третім значенням парадигми запропоновано вважати значення «носії високих моральних та інтелектуальних якостей» (*быть настоящим человеком*); про будь-яку особу (*человек попросился войти*). У такому значенні відсутні відмінності за родовими чи віковими ознаками;

– у наступних позиціях залишаються поодинокі значення, представлені лише в словнику В. Даля: «*Безумный, юродивый. Вот какого человека Бог дал, дрянного человечика! Человечище в сажень*».

На особливу увагу заслуговують наведені в словниках ФО, які об'єктивують концепт *людина* та мають складну семантичну структуру, характеризують розумову діяльність, інтелектуальні, фізичні властивості людини, її моральні особливості, зовнішність, соціальну належність, наприклад, фразеологізм *кровь с молоком* характеризує людину і за фізичними властивостями (зовні є здоровою), і за привабливістю, чарівністю, а фразеологізм *пороха не выдумает* – людину посередню, не здатну до творчості, до плідної діяльності.

Такі ФО мають обов'язковий оцінний елемент значення (якісний і / або кількісний): [працювати] *до седьмого пота* – дуже багато та виснажливо, вкрай утомливо. Оцінна конотація містить додаткову інформацію про людину, її характер і діяльність. Комунікативні умови вживання досліджуваних одиниць, що вербалізують концепт *людина*, можуть бути предметом подальшого вивчення.

В аналізованих лексико-семантичних групах переважно спостерігаємо як синонімічні відношення, наприклад, синоніми зі значенням «старий» (*Божий одувачик; старый хрен; песок сылется*); «худий» (*кожа да кости; легче пуха; как пушинка*); «дурний» (*куриные мозги; чугунные мозги*), так і антонімічні відношення, наприклад, антоніми зі значенням «п'яний» (*под газом, пьяней вина*) – «тверезий» (*как огурчик*).

Опрацьований у підрозділі фактичний матеріал засвідчує, що більшість фразеологізмів, які вербалізують концепт *людина*, належить до розмовного стилю.

У підрозділі 2.5 «Ієрархічна організація фразеосемантичного поля *людина*» розглянуто ФСП *людина* як певну ієрархію ознак когнітивності у свідомості носія мови, оскільки, на нашу думку, не лише зміст власне концепту організований за польовим принципом, але й концептосфера (упорядкована сукупність концептів народу, інформаційна база мислення), яка містить як першорядні, значущі концепти, так і менш значущі. Когнітивні ознаки польових зон у цьому разі залишаються самостійними. Основним принципом моделювання ФСП концепту за значущістю вважаємо виявлення критеріїв і ознак, за допомогою яких пов'язані концепти різних рівнів значення.

Серед найменувань *чоловіка* або *жінки* фразеологізми, які називають жінку, мають більше негативних значень, ніж ті, які іменують чоловіка, наприклад: *синий чулок; курица – не птица, баба – не человек; где баба, там рынок, где две, там базар; у бабы семьдесят две увертки в день*, але водночас зафіксовано і таке: *петух, может быть, хорошо кукарекает, но яйца все-таки несёт курица*. Про чоловіка переважно говорять як про главу родини, наприклад: *Мужик в семье, что матица в избе; Мужичками мозолями и бабы сыто живут; Хороший мужичок – не соломки пучок, на дороге не валяется*. Нерідко у фразеологічних сполуках та зрощеннях висміюють шкідливі звички: *Был Иван, а стал Болван, а все вино виновато; Мужик год не пьет, и два не пьет, а как черт прорвет, так и все пропьет; Где кабачок, там и мужичок*. Фразеологічні сполучення та зрощення, у яких ідеться про дитину як представника людського роду, навпаки, з негативним значенням майже не трапляється: *Первый сын Богу, второй Царю, третий себе на пропитание; Деток родить – не веток ломить; Дочь – чужое сокровище; Добрый сын всему свету на зависть; Глупому сыну не впрок богатство*.

Підрозділ 2.6 «Структурно-семантична параметризація фразео-семантичного макрополя концепту *людина*» ілюструє структуру поля.

Фразеосемантичне поле (далі – ФСМП) «*людина*» є поліцентричним і має багатоступеневий центр і периферію. Ядром кожного мікрополя виступає фразеологічна одиниця з інтегральною семою.

ФСМП розглядаємо як частину мовної картини світу, у створенні якої разом з лексичними одиницями активну участь беруть фразеологізми. Під терміном «фразеосемантичне макрополе» розуміємо сукупність фразеологічних одиниць, об'єднаних загальною семантичною ознакою

(Н. А. Сабурова). Одиниця вивчення фразеосемантичного макрополя – це нейтральний еквівалент фразеологічної одиниці, який є словом або словосполученням, що містить класи та основні елементарні смисли (семи) фразеологізму (Н. М. Кирилова), тобто ядерна фразеологічна одиниця кожного мікрополя (ФСП) у структурі досліджуваного ФСМП. Характерною семантичною ознакою є сема, яка має нейтральне значення будь-якого емоційного стану й не має диференційних ознак, що впливають на посилення або ослаблення значення фразеологізму. Фактичний матеріал дав змогу визначити склад фразеосемантичного поля «людина», яке має кілька лексико-семантичних груп (ЛСГ) номінативних фразеологічних одиниць.

Фразеосемантичне макрополе «людина» є системним об'єднанням ієрархічно організованих, взаємозалежних і взаємодоповнювальних елементів, що називають людину, визначають її характер, риси тощо з різною інформативністю і певним ступенем інтенсивності їх вияву. ФСМП має таку польову організацію: ядро – ФСМП «Людина (тілесна)», навколяядерна зона: центр – ФСП «Особистісний, соціальний та діяльнісно-подієвий аспекти буття людини»; ближня периферія – ФСП «Абстрактні поняття» (емоції, час / вік, смерть); далека периферія – ФСП «Частина-ціле» (артефакти, стереотипи, оцінка у переносному значенні).

У досліджуваному ФСМП «Людина» розглянуто й проаналізовано такі ФСП: «Емоції та поведінка», «Вік / час», «Смерть», «Зовнішність», «Розумові здібності», «Риси характеру», «Соціальний статус», «Психологічний стан», «Стать», «Моральні якості», «Стосунки».

Специфічною особливістю одиниць ФСП є наявність в їхньому значенні дискурсивного компонента, який виявляється у фразеологічному образі, сформованому на основі метафоричних або метонімічних трансформацій первинних словесних комплексів. Фразеологічний образ виступає як національний маркер характерологічних фразеологічних одиниць. Опис ФСП дав змогу визначити його структуру й особливості. Воно являє собою організацію фразеологічних одиниць, що має розгалужену конфігурацію.

У кожному ФСП виокремлено підгрупи для докладнішого аналізу. Наприклад, ФСП «соціальний статус» можна представити такими підгрупами:

1) високе соціальне становище, наприклад: *Важная птица; Высшей пробы; Не обсевок в поле; Белая кость; Не лыком шит;*

2) низьке соціальне становище, наприклад: *Пустое место; Мелкая сошка; Последняя стица в колесе; Без роду и племени; Грош цена;*

3) заможність, статок, добробут, наприклад: *Денежный мешок; Толстая мошна; Как у Христа за пазухой; На широкую ногу;*

4) бідність, наприклад: *Хоть в петлю лезть; Доходит до точки; Гол как сокол; Вкушать от пицци святого Антония; Как рак на мели;*

5) посада й місце в суспільстві, наприклад: *Паны дерутся, а у холопов чубы трещат; Каков пан, таков его и жупан; Птиц крылатых узнают по красивым перьям, а барина по халявам; Барин говорит горлом, мужик горбом;*

б) залежність (соціальна, професійна) (про підлеглого), наприклад: *Когда нет раба, так и сам по дрова; Работнику – работа, хозяину – забота; Сама себя раба бьет, коль не чисто жнет; Раб госпоже – что мед на ноже; Холоп в неволе у господина, а господин у своих затей;*

7) батьківський статус, наприклад: *Птичьего молока хоть в сказке найдешь, а другого отца–матери и в сказке не сыщешь; Коли есть отец и мать, так ребенку благодать; Дитя хоть и криво, а отцу с матерью диво; Ребёнок без матери – что стол без скатерти;*

8) подружній статус, наприклад: *Не надобен и клад, коли у мужа с женою лад; Муж за гуж, жена – за другой; Муж с женой бранись, а третий не вяжись; С мужем – нужа, без мужа – и того хуже, а вдовой да сиротой хоть волком вой; Муж и жена – одна сатана;*

9) статус одинака, наприклад: *Сам себе султан; Докрасовалась до седой косы; Свободен, как птица в полете;*

10) молодята, наречені, на виданні, наприклад: *Бабы каются, а девки замуж собираются; Взял Фома Лукерью, так суд божий пришел; Весело покров проведёшь, дружка найдёшь (время свадеб).*

Семантика всіх ФСП винятково антропоцентрична й досить дифузна, що відображає тенденцію до суцільної та переважно експресивно-оцінної характеристики людини в її зв'язках з навколишнім світом. Принципи оцінки багато в чому ідентичні та містять два основних аспекти: (1) фізіологічний, психологічний, особистісний, соціальний, утилітарний комфорт людини; (2) соціальні, морально-етичні та інші норми життєдіяльності людини.

Антропоцентричні фразеологізми російської мови можуть бути визначені в межах таких культурних кодів: а) антропоморфного культурного коду та культурного трансферу; б) біоморфного культурного коду (образи тварин, птахів, комах, рослин); в) анімічного культурного коду (репрезентує образи явищ природи); г) міфологічного культурного коду (рекомендує образи релігійних і надприродних уявлень людини, казкових персонажів та ін.); д) темпорального культурного коду (репрезентує у фразеології уявлення про час). Аналіз функціонування ФО виявив не лише їхню багатозначність, а й розширив уявлення про сферу використання. Фразеологізми, що характеризують людину, широко вживають у текстах різних стилів і жанрів, з різним смисловим навантаженням: у будь-яких публіцистичних текстах (з політичним, економічним, юридичним спрямуванням), а також у художніх текстах як зображально-виразний засіб.

Когнітивно-концептуальний аналіз концепту *людина* на рівні ФО, які вербалізують цей концепт, демонструє яскраво виражені неоднорідні образи, які структурують концепт у російській мовній картині світу, що можна пояснити наявністю багатьох асоціативних зв'язків концепту з різними образами предметів і явищ. Підкреслена глибинна когнітивна сутність досліджуваного концепту. Концептуальні метафори розкривають людину з несподіваного боку, уособлюючи, уподібнюючи її артефактам, субстанціям,

просторово-часовим метафоричним образам, наділяючи «конкретними» фізичними та ціннісними характеристиками.

У **третьому** розділі «**Концепт людини в національній фразеологічній картині світу**» здійснено практичний аналіз досліджуваного концепту, який дає змогу стверджувати, що національно-культурну специфіку світосприйняття відображено в антропоцентричних фразеологічних моделях через асоціативно-образні основи їхньої семантики та інтерпретовано за допомогою виявлення зв'язку образів зі стереотипами, символами, прототипними ситуаціями та іншими семіотично значущими елементами національної культури. У розділі простежено зв'язок «внутрішньої» людини з людиною «тілесною (зовнішньою)», що разом формує цілісний концепт *людина*.

У *підрозділі 3.1* «Презентація концепту *людина* в мовній фразеологічній картині світу» розкрито людину як представника національно-культурної спільноти, в мовному образі якої відображені особливості, що сукупно визначаємо як національний характер; проаналізовано людину як суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури; представлено вербальну презентацію внутрішніх рис людини та її зовнішніх ознак у фразеології російської мови.

Для виявлення сутності національної особистості варто глибоко вивчити історичні та соціальні умови, усередині яких людина себе розкриває. Навіть за зміни цих умов першорядні риси й ознаки національного характеру, ментальності залишаються незмінними, що яскраво відображено у фразеології, пор.:

– з позитивним значенням:

Божий одуванчик – про поважну у віці людину (частіше про жінку), або про беззахисну людину (частіше про лагідну похилого віку жінку), наприклад: «Их сдавала ветхая, как божий одуванчик, старушка, одетая по совсем уж древнему фасону» (Р. Гатупов «Фантасмагория. Книга первая. Жажда»);

Душа компанії – людина, що є центром компанії, суспільства; балагур; людина, за якою йдуть, яка може підтримати будь-яку розмову, порушити питання, цікаве всім; яку хочеться слухати, наприклад: «Этот почти сорокалетний ребёнок, растяпа и балагур, был не просто душой компании – он без преувеличения скреплял воедино их маленький конгломерат» (А. Силенгинский, «Дело о единственном подозреваемом»). Отец вон рассказывал: их приятель институтский – жизнерадостный парень, балагур, душа компании – вдруг, бах! – рак... (Т. Ю. Соломатина «Отойти в сторону и посмотреть»);

– з негативним значенням:

Аника-воин – людина, яка хвалиться, перебуваючи далеко від небезпеки; про того, хто любить вихвалитися, наприклад: «В кои-то веки я её затащил к себе, а ты уже и разлютовался, Аника-воин эдакий храбрый!» (А. Левитов «Дворянка»);

Казанская сирота – людина, яка намагається видаватися нещасною, щоб викликати співчуття, наприклад: *«Зато сегодня ты будешь ночевать в тепле и уюте, а не стоять на холодном ветру, сирота казанская»* (И. Хрусталева *«Страусиная песня»*).

Поглиблюючись культурно й історично, формуючи ціннісну систему, традиції, звичаї конкретного народу, його світорозуміння, концепт *людина* закріплюється в національній мовній картині світу.

В ядрі концепту *людина* виокремлюємо два основні поняття:

1) розуміння особистості – людського індивідууму, тобто суб'єкта відношень і свідомої діяльності (особа), наприклад: *«Как сивый мерин – про того, хто говорить нахабно, безсоромно говорить неправду, наприклад: «Либо он уже всё забыл, либо врёт просто, как сивый мерин»* (Н. Л. Точильникова *«Жизнь и судьба Михаила Ходорковского»*); *«Людам не верит, а сам мелет – ознака характеру недовіряти, покладатися на недостовірні факти; «Не славится красавица, а кому-то нравится (НКРМ) – непримітна людина; «Всякий поп по-своему поет (НКРМ) – показник сутності кожної людини, яка діє на власний розсуд;*

2) стійка система соціально-значущих рис, які характеризують людину як члена суспільства, наприклад: *«Всякий барин свою милость хвалит, а нашу услугу ни во что не ставит (НКРМ) – егоїзм; «В бане венник господин, в печи – кочерга (НКРМ) – кожен має посідати своє місце.*

У підрозділі опрацьовано такі лексико-семантичні групи (ЛСГ): особливості характеру (*у ежа одна сила – колючки (НКРМ)*); вчинки (*как аукнется, так и откликнется (НКРМ)*); думка оточення (*в могилу глядит, а над копейкой дрожит (НКРМ)*).

Виокремлено два основні складники концепту *людина*: *людина-особистість*, де відображені внутрішні якості, та *людина тілесна*, де оцінка і, як наслідок, найменування людини залежить від її зовнішніх ознак.

У підрозділі 3.2 «Вербалізація концепту *людина* з урахуванням гендерних стереотипів» проаналізовано гендерно-марковані прямі й образні номінації (ГМН), які є засобом утілення стереотипних, соціокультурних знань про роль, якість, індивідуально-психологічні особливості людини – чоловіка та жінки.

Услід за визнаними психологами, виокремлюємо кілька груп гендерних стереотипів, які для демонстрації їхньої гетерогенної (соціальної, психологічної і мовної) природи розглянуто так:

1) стереотипи маскулітності / фемінності щодо соматичних, психічних, поведінкових якостей, наприклад: *«все блондинки глупы; все мужики бабники; седина в бороде – бес в ребро (НКРМ)*.

2) стереотипи розподілу родинних ролей, наприклад: *муж – глава семьи; и баба смекает, что люльку качает (НКРМ)*.

3) стереотипи, які визначають специфіку гендерної дефініції праці, наприклад: *не женское это дело; работа для настоящего мужика (НКРМ)*.

Гендерна стереотипізація відображає культурно зумовлені оцінки й репрезентована на різних рівнях мови.

Залежно від аспекту інтерпретації концепту виокремлено логічний, культурологічний, психолінгвістичний і лінгвістичний аналіз концепту. З огляду на те, що підходи до вивчення концепту різні, що національна картина світу складна й різностороння за своєю сутністю та її визначають багато чинників, розглядаємо її з погляду національної специфіки, відображеної у своєрідності мови, у культурній семантиці. Значущими стереотипами під час аналізу ФО було виявлено такі:

1) інтелектуальні дані – 23% (*семь пядей во лбу; цепкий ум; без царя в голове; умная голова дураку дана*);

2) сила – 21% (*сила воли; сильный пол; сила есть – ума не надо; слабое место*);

3) краса – 21% (*красив, как молодой бог; красота – страшная сила; с лица воду не пить; ни то, ни сё*);

4) вік – 16% (*танцуй, пока молодой; бальзаковский возраст; молодо-зелено; старость – не радость*);

5) соціальний статус – 15% (*бедность – не порок; двух генералов прокормил; бедный родственник; под каблуком*);

б) фізичні дані – 4% (*есть ещё порох в пороховницах; как огурчик; еле дышит; еле-еле душа в теле*).

У підрозділі 3.3 «Аналіз гендерних фразеологічно-маркованих найменувань (ГМН) з концептом *людина*» представлено аналіз ГМН, які постають матеріальним вираженням концептуальних гендерних фразеологізмів із цільовими сферами «чоловік» та «жінка».

Відібрані гендерно-марковані номінації мають специфічні найменування референтів чоловічої та жіночої статі. Дослідження перенесення явищ навколишньої дійсності на характер, поведінку, зовнішність людини дало такі дані (із зазначенням відсоткового співвідношення чоловік / жінка):

- модель «людина – тварина» – 12% проти 10%;
- модель «людина – птаха» – 5,5% проти 7%;
- модель «людина – артефакт» – 13% проти 10%;
- модель «людина – міфічна істота» – 7% проти 6%;
- модель «людина – абстракція» – 5,5% проти 3,5%;
- модель «людина – рослина» – 5,5% проти 4%;
- модель «людина – комаха» – 4% проти 5,5%.

Отже, у фразеології російської мови переважають номінації про людину як про істоту чоловічої статі порівняно із жіночою. У відсотковому співвідношенні це становить 54% (людина-чоловік) проти 46% (людина-жінка). З огляду на це варто зауважити, що в російській мові нещодавно словом *людина* також називали служника, офіціанта, який мав бути обов'язково чоловічої статі.

Центральне місце серед експлікованих ФО позитивних моральних цінностей російського народу посідають дружня прихильність, турбота про

благо і щастя людей, розум і почуття любові, повага, мудрість та ін. Фразеологізми, концептуалізуючи ці якості, укладають в своєму семантичному ядрі сукупність християнських істин і моделей правильної / неправильної поведінки, які пропонують російській людині для її повсякденного життя та дій, які породжують добро і благо. Серед негативних якостей, маркованих у фразеології, на перший план постають лінь, знижений особистісний статус, підступність, жадібність та ін., багато в чому зумовлені екстралінгвістичними чинниками.

У **висновках** узагальнено основні результати дослідження.

Об'єктом дослідження когнітивної лінгвістики є вербалізований концепт, який через занурення в культурний простір конкретного етносу набуває як когнітивний елемент додаткових вторинних ознак – образ й оцінку.

До змісту концепту *людина* належать не лише актуально усвідомлювані смислові компоненти, пов'язані зі словом (фразеологізмом), але й ознаки, які відображають загальну інформаційну базу про людину, її знання про предмет або явище. Фразеологічний концепт є дискретною, об'ємною в смисловому плані одиницею мислення або пам'яті, яка відображає культуру народу, а значення є частиною концепту; концепт належить до когнітивної свідомості, а значення – до мовної.

Антропоцентричні номінативні ФО в прагматичному плані виступають як (у функції) семіотичних регулятивів, фіксуючи й відбиваючи в образно-символьній формі модель поведінки людини, особливості її зовнішнього вигляду, риси характеру, традиції та звичаї народу, систему оцінок усього, що формує фразеологічний простір *людина*. В основі процесу фразеологічної номінації *людини* лежить фразеологічне переосмислення. Однією з найважливіших характеристик фразеологізму на позначення людини є семантичне вмотивування, оскільки фразеологічні одиниці є мовними знаками, утвореними внаслідок вторинної номінації. У різних фразеологізмів мотиваційно значущими виявляються різні засоби: як мотиватори фразеологічного значення вмотивованих одиниць, крім образної основи (*пень березовий, коломенская верста*), морфолого-синтаксична структура (*одна голова – два язика; голова, два уха!; ни мычит ни телится*), фонетична структура (*глух как бабий пуп; разбираться как баран в Библии*). Лексеми семантичного поля *людина* систематично використовують у формуванні російських ФО на позначення людини, що свідчить про концептуальну значущість цієї семантичної галузі для тієї частини російської мовної картини світу, яка отримує відображення у фразеології в її широкому осмисленні (колакації, ідіоми, паремії).

Досліджені ФО утворюють складні за своєю структурою фразеосемантичні поля, системність яких має концептуальне значення й виявлена в кількох аспектах: у дискурсивно-стилістичному аспекті російської МКС, яка репрезентована ФСМП *людина*, орієнтована переважно на фольклорно-народну та розмовну традицію, хоч зафіксовано також книжкові

біблеїзми й західноєвропейські семантичні кальки, фразеологізовані прецедентні фрази з літературних текстів.

Специфічною особливістю одиниць ФСМП є наявність в їхньому значенні дискурсивного компонента, виявленого у фразеологічному образі, сформованому на основі метафоричних або метонімічних трансформацій первинних словесних комплексів. Фразеологічний образ виступає національним маркером характерологічних фразеологічних одиниць. Опис ФСП дав змогу визначити його структуру й особливості. ФСМП є організацією фразеологічних одиниць, що має розгалужену конфігурацію. ФСМП *людина* постає системним об'єднанням ієрархічно організованих, взаємозалежних і взаємодоповнюваних елементів, що називають людину, визначають її характер, риси тощо з різною інформативністю і ступенем інтенсивності вияву.

Фразеосемантичне поле належить до універсальних в системі будь-якої мови, а його члени активні в процесі ідіоматизації. Склад, семантика (зокрема її концептуально-прагматичний складник) членів ФСП багато в чому визначаються екстралінгвістичними чинниками, зокрема культурно-історичними особливостями життя етносу. Системність у семантичній організації російського ФСМП *людина* зумовлює формування регулярних принципів мотивації значень проаналізованих ФО. Найвиразніше це характеризує ядерну й навоколядерну зону. У межах СП *людина* найстійкішою постає модель семантичного розширення (за принципом метафоризації), що відбита у внутрішній формі ситуації. У семантичній сфері *людина* найпоспідовніше реалізуються дві концептуальні, метафоричні у своїй основі моделі перетворення внутрішньої форми ФО, а саме: гедоністична (фізіологічна) та морально-етична.

Фразеологічні одиниці на позначення людини виявляють національну специфіку, зміст якої полягає в глибшому наповненні концептосфер на позначення негативних рис людини, наприклад: лінощі (*бить баклуши*), боягузтво (*заячья душа*), підлість (*Иуда*), жадібність (*собака на сене*), непропорційність форм (*пучеглазый*), яскраво виражені риси (*нос – крючком, уши – торчком*). До позитивних можна уналежнити такі якості людини, як працелюбність (*пчела, загнанная лошадь*), розум (*дураку по пояс, а умный сухим пройде́т*), доброта (*добрый человек*), повага (*молодым – дорога, старикам – почёт*), скромність (*за него поступки говорят*), краса (*молодой бог, Аполлон*), пропорційність форм організму (*две дуги над озёрами – про брови над очима*) тощо.

Когнітивно-концептуальний аналіз концепту *людина* на рівні ФО, які вербалізують цей концепт, показав яскраво виражені неоднорідні образи, які структурують концепт *людина* в російській мовній картині світу, що можна пояснити наявністю багатьох асоціативних зв'язків цього концепту з різноманітними образами предметів і явищ. Цим підкреслена глибинна когнітивна сутність аналізованого концепту.

ФО на позначення людини в умовно-образній, експресивно-емоційній формі транслюють усю систему знань людини про світ. Ці знання можна стратифікувати на певні тематико-когнітивні модулі (тематичні групи), значущі для лінгвокультури: «Людина», «Мораль і моральність», «Риси і властивості характеру», «Поведінка і вчинки», «Позитивні оцінки», «Негативні оцінки», «Здоров'я», «Краса», «Чоловік», «Жінка», «Сім'я», «Праця» та ін.

Проведений аналіз дає змогу визначити ФО на позначення людини як мовні засоби, що відрізняються багатим культурно зумовленим змістом і мовним матеріалом для інтерпретації концептів. Фразеологічні номінації концепту *людина* відіграють значну роль у декодуванні глибинної структури семантичного змісту концепту, яка не підлягає вилученню на рівні лексичних одиниць.

У російських ФО, які називають людину, за допомогою культурно значущих конотацій представлена особлива модель світосприйняття і світоінтерпретації, знання якої може поглибити процеси міжкультурної комунікації.

Перспектива подальшого дослідження. Дослідження антропоцентричної фразеології в лінгвокультурологічному, когнітивному й семантичному аспектах не лише доповнює та збагачує фразеологію новими знаннями, але й окреслює перспективи подальших досліджень, як-от: докладне дослідження характерних для образу-концепту *людина* дискурсів та пов'язаних з ними стратегій і тактик мовної поведінки комунікантів, усебічне вивчення фразеологізмів у дискурсивно-прагматичному плані, у питанні перетину семантичних фразеологічних полів, місця фразеології в афористичній картині світу.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Праці в наукових фахових виданнях України

1. Федіна О. В. Концепт жінка у лінгвогендерології. *Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство)*. Кропивницький, 2013. № 116. С. 596–599.
2. Федіна О. В. Роль говірок у формуванні сучасної української мови. *Український смисл*. Дніпро, 2014. С. 211–222.
3. Федіна О. В. Відображення концепту ЛЮДИНА в пареміології російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія*. Одеса, 2015. № 15, т. 1. С. 73–75.
4. Федіна О. В., Шепель Ю. О. Аналіз презентації концепту ЛЮДИНА у сучасній лінгвістиці. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2017. № 10. С. 443–462. (О. Федіна – 90%, Ю. Шепель – 10%).

5. Федіна О. В. Опис концепту людина у фразеології російської мови: стереотипи поведінки, якості, риси характеру. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020. № 15. С. 72–80.

6. Федіна О. В. Гендерна проблематика в межах специфіки фразеологічних одиниць російської мови. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020. № 16. С. 31–39.

Праці в іноземних періодичних виданнях інших держав

7. Федіна О. В. Дослідження фразеосемантичного поля концепту ЛЮДИНА. *EESJ (Східно-європейський науковий журнал)*. Варшава, Польща. 2016. вип. № 4 (8). С. 79–82.

Наукові праці в інших виданнях

8. Ляшенко О. В. (Федіна О. В.) Фразеологічна експлікація концепту *жінка* в українській і російській мовах. *Український смисл*. Дніпро, 2012. № 2. С. 98–103.

9. Федіна О. В. Актуалізація концепту «людина» у фразеологічній системі російської лінгвогендерології. *Філологічні науки. Збірник матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів*. Дніпро, 2015. Ч. 3. С. 345–349.

10. Федіна О. В. Образ людини в мовній картині світу. *Znanstvena misel*. Словенія, 2017. № 4. С. 99–101.

11. Федіна Е. В. Вербальное выражение характера человека во фразеологии русского языка. *Філологічні науки. Збірник матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів до 100 річчя ДНУ*. Дніпро, 2017. Ч. 4. С. 260–261.

АНОТАЦІЯ

Федіна О. В. Фразеосемантичне поле концепту людина в російській мові: функційно-прагматичний аспект. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.02 «Російська мова» (035 – філологія). Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, МОН України, Дніпро, 2020.

Дисертація присвячена описові основних положень лінгвокультурного підходу до семантичної організації концепту *людина*, дослідженню особливостей співвідношення елементів цього лінгвокультурного концепту та семантики фразеологічних одиниць, що набули широкого поширення як у художній, так і в науковій літературі. Об'єктом дослідження в дисертації є фразеологічні одиниці (у широкому розумінні), які називають людину. Предметом наукового аналізу постає концепт *людина*, вербалізований у фразеології російської мови.

Уперше з позиції лінгвокультурології здійснено лінгвокогнітивний опис сталих мовних одиниць на позначення фразеосемантичного макрополя *людина*:

упорядковано базу фразеологічних одиниць на позначення внутрішніх та зовнішніх характеристик людини; проведено семантичний аналіз фразеосемантичного поля концепту *людина* й експлікацію концепту *людина* з урахуванням гендерних стереотипів; з'ясовано екстралінгвістичні чинники, які впливають на динаміку концепту *людина*; запропоновано лінгвокультурологічний аспект семантико-когнітивного дослідження фразеологічних одиниць антропоцентричної репрезентації; розглянуто структуру концепту *людина*. Лінгвокультурний концепт розглянуто як структуру, що поєднує асоціативний, поняттєвий, ціннісний, етимологічний та історичний складники.

У межах польового підходу, який використано в роботі, проаналізовано значення, що конструюють асоціативний складник концепту, оскільки він ізоморфний лексико-семантичному полю, що його репрезентує. У дисертації представлено особливості внутрішнього світу людини через аналіз семантики ФО.

Опис антропоцентричних номінативних фразеологізмів на позначення людини в російській мові підтвердив, що вони відтворюють спосіб світобачення народу та можуть бути визначені в межах культурних кодів.

Фразеосемантичне макрополе *людина* розглянуто як частину мовної картини світу, у створенні якої разом з лексичними одиницями, активну участь беруть фразеологізми. Визначено характерну особливість одиниць фразеосемантичного макрополя: наявність у їхньому значенні дискурсивного компонента, який виявлений у фразеологічному образі, сформований на основі метафоричних або метонімічних трансформацій первинних словесних комплексів. Фразеосемантичне макрополе *людина* охарактеризовано як системне об'єднання ієрархічно організованих, взаємозалежних елементів, що називають людину, визначають її характер, риси тощо з різною інформативністю і певним ступенем інтенсивності їхнього вияву.

Ключові слова: *концепт, фразеологізм, мовна картина світу, концептуальна картина світу, наївна картина світу, лексико-семантичне поле, фразеосемантичне поле, лексико-семантична група, свідомість, образ, символ, функційно-прагматичний аспект, концепт людина.*

АННОТАЦІЯ

Федина Е. В. Фразеосемантическое поле концепта человек в русском языке: функционально-прагматический аспект. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических науки (доктора филологии) по специальности 10.02.02 «Русский язык» (035 филология). – Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара, МОН Украины, Днепр, 2020.

Диссертация посвящена описанию основных положений лингвокультурного подхода в части семантической организации концепта *человек*, исследованию особенностей соотношения элементов этого лингвокультурного концепта и семантики фразеологических единиц, получивших широкое распространение как в художественной, так и в научной литературе. Объектом исследования в диссертации являются фразеологические единицы (в широком понимании), которые называют человека. Предметом научного анализа является концепт *человек*, вербализованный во фразеологии русского языка.

Впервые с позиции лингвокультурологии осуществлено лингвокогнитивное описание устойчивых языковых единиц для обозначения фразеосемантического макрополя *человек*: упорядочена база фразеологических единиц для обозначения внутренних и внешних характеристик человека; проведен семантический анализ концепта *человек* и экспликация этого концепта с учетом гендерных стереотипов; выявлены экстралингвистические факторы, которые влияют на динамику концепта *человек*; предложен лингвокультурологический подход к семантико-когнитивному исследованию фразеологических единиц антропоцентрической репрезентации; рассмотрена структура концепта *человек*. Лингвокультурный концепт рассмотрен как структура, которая объединяет ассоциативный, понятийный, ценностный, этимологический и исторический составляющие.

Описание антропоцентрических номинативных фразеологизмов для обозначения человека в русском языке засвидетельствовало, что они отражают способ мировоззрения народа и могут быть определены в пределах культурных кодов.

Фразеосемантическое макрополе *человек* проанализировано как часть языковой картины мира, в создании которой, наряду с лексическими единицами, активное участие принимают фразеологизмы. Специфической особенностью единиц фразеосемантического макрополя является наличие в их значении дискурсивного компонента, который проявляется во фразеологическом образе, организованном на основе метафорических или метонимических трансформаций первичных словесных комплексов. Фразеосемантическое макрополе *человек* является системным объединением иерархически организованных, взаимосвязанных и взаимодополняющих элементов, называющих человека, определяют его характер, черты и др. с разной информативностью и определенной степенью интенсивности их проявления.

Ключевые слова: *концепт, фразеологизм, языковая картина мира, концептуальная картина мира, наивная картина мира, лексико-семантическое поле, фразеосемантическое поле, лексико-семантическая группа, сознание, образ, символ, функционально-прагматический аспект, концепт человек.*

ABSTRACT

Fedina O. V. Phraseosemantic Field of the Concept *a human being* in the Russian language: Functional and Pragmatic Aspect. Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philological Sciences (Doctor of Philosophy) on specialty 10.02.02 “Russian language” (035 – Philology). – Oles Honchar Dnipro National University, MES of Ukraine, Dnipro, 2020.

The dissertation deals with the description of the main provisions of the linguistic and cultural approach in terms of the semantic organization of the concept of man, to the study of the features of the correlation of the elements of this linguistic and cultural concept and the semantics of phraseological units, which are widely used in both fiction and scientific literature. Anthropocentrism, which has become a general tendency in modern linguistic cognition (moving from the sphere of systems to the center of these systems– to man), directs the research vector to elaborate the triad “man–language–culture”. The object of research in the dissertation is phraseological units (in the broad sense) of the Russian language, which are called a person. The subject of scientific analysis is the concept of a person verbalized in the phraseology of the Russian language.

For the first time from the position of linguocultural studies, a linguistic-cognitive description of stable language units to denote the Phraseosemantic macrofield of a person has been carried out: the base of phraseological units to indicate the internal and external characteristics of a person has been streamlined; a semantic analysis of the Phraseosemantic macrofield of the concept of man and explication of the concept of man taking into account gender stereotypes; extralinguistic factors are identified that affect the dynamics of the concept of man; a linguistic-cultural approach to the semantic-cognitive study of phraseological units of anthropocentric representation is proposed; The structure of the concept of man is considered. The linguocultural concept is considered as a structure that combines the associative, conceptual, value, etymological and historical components.

In terms of the field approach used, the values are analyzed that construct the associative component of the concept, since it is isomorphic to the lexical-semantic field that represents it. The associative component is a significant construct of the concept described in the dissertation, which reproduces its essence in a relevant section, however, the whole meaning of the concept cannot be reduced only to it. Analysis of phraseological units shows some differences in the system of values of native speakers. The dissertation presents the features of the human inner world through analysis of the semantics of phraseological units.

The description of anthropocentric nominative phraseological units for designating a person in the Russian language testified that they reflect the way of the worldview of the people and can be set within the cultural codes. The language specificity of the considered phraseological units is expressed in the figurative

content of these units and is associated with the cultural and national characteristics of native speakers.

The description of anthropocentric nominative phraseological units for designating a person in the Russian language testified that they reflect the way of the worldview of the people and can be set within the cultural codes. The language specificity of the considered phraseological units is expressed in the figurative content of these units and is associated with the cultural and national characteristics of native speakers.

Anthropocentric phraseological units of the Russian language are a reflection of the image of a worldview and can be defined within the framework of such cultural codes: a) an anthropomorphic cultural code and cultural transfer; b) biomorphic cultural code (images of animals, birds, insects, plants); c) an animated cultural code (represents images of natural phenomena); d) a mythological cultural code (represents images of religious and supernatural representations of man, fairy-tale characters, etc.); e) a temporary cultural code (reflects the idea of time in phraseology). An analysis of the functioning of phraseological units not only revealed their ambiguity, but also expanded the idea of the scope of use. Phraseologisms characterizing a person are widely used in texts of different styles and genres, with different semantic meanings: in any journalistic texts (with political, economic, legal directions), as well as in literary texts as a figurative and expressive means.

Phraseosemantic macrofield man is analyzed as part of the linguistic picture of the world, in the creation of which, along with lexical units, phraseological units take an active part. It was determined that a specific feature of phraseological semantic macrofield units is the presence of a discursive component in their meaning, which manifests itself in a phraseological image organized on the basis of metaphorical or metonymic transformations of primary verbal complexes. It was found that the phraseosemantic macrofield is a systematic union of hierarchically organized, interconnected and mutually complementary elements that a person is called to determine his character, features, etc. with different informativeness and a certain degree of intensity of their manifestation.

Keywords: *a concept, a phraseological unit, linguistic world view, conceptual picture of the world, naive picture of the world, lexico-semantic field, phraseosemantic field, lexico-semantic groups, awareness, image, symbol, functional and pragmatic aspect, the concept a human being.*

ФЕДИНА Олена Володимирівна

**ФРАЗЕО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ЛЮДИНА» В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ:
ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Відповідальний за випуск:

доктор філологічних наук, професор Шепель Юрій Олександрович,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Підписано до друку 11.03.2020 р.
Формат 60 84/16. Авт. арк. 1,0.
Тираж 100 пр. Зам. О _1015.

Надруковано в ТОВ "Роял Принт",
вул. Ларіонова, 145, м. Дніпро, 49052
тел. (056) 794-62-04(05)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 4766 від 04.09.2014